

NEPREVEVE DEN PJESMA

RUFIN (oko 550)

SMRTONOSNI VIJENAC

Šaljem ti, Ružice, ovaj vijenac od prekrasna cvijeća
što sam ga ubrao sam rukama svojim na dar.
U njem je ljiljan i anemona rosna i narcis,
modre ljubice cvijet, ružinih latica splet.
Njim se ovjenčaj, uznosita, uveni zatim:
cvateš i veneš i ti, s tobom i vijencu je kraj.

Preveo D. Škiljan

46

PRIJEVOD

CICERON: SCIPIONOV SAN

... *Citiusque e mundo genus hominum quam
Ciceronis nomen cedit.* (V. Paterculius,
Historiae Romanae, II, 56)

PROLEGOMENA

Svaki rad ima neki poticaj, negdje se začinje, pa onda raste i razvija se. I ovaj naš zajednički rad ima takav čvrst poticaj. To je seminar koji je prof. Vladimir Vratović održao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pri Odsjeku za klasičnu filologiju u zimskom semestru šk. god. 1986./87. pod nazivom: *Ciceron, Somnium Scipionis*.

Radeći na tekstu dali smo se u opsežnije istraživanje djela, ali podaci u sekundarnoj literaturi na našem jeziku su se pokazali oskudnima. Zbog toga smo odlučili prevesti to djelo i prokomentirati ga.

Sam *Somnium* više je puta preveden na naše jezike (v. Budimir-Flašar: „Pregled rimske književnosti“, Bgd, 1963, str. 267–268), a mi smo koristili dva prijevoda: M. Šrepela u *Primjeri iz rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, Zgb, 1894, str. 370–377, te V. Tomovića u *Filozofska djela M.T. Cicerona*, Novi Sad, 1978. Oba prijevoda smatramo korektnima, no preoskudnima u tumačenjima.

U samom smo prevođenju željeli upotrijebiti što više riječi iz našeg jezika. tako da smo latinske izraze ostavljali samo na onim mjestima gdje bi nasilno prevođenje dovelo do otežanog razumijevanja samog prijevoda (npr. diktator, tribun). U pisanju bilježaka slijedili smo ovaj kriterij: objasniti sve za što smo sami išli tražiti dodatna objašnjenja. Prijevod je rađen prema izdanju: M. T. Cicero, *De re publica*, ed. K. Ziegler, BG Teubner, Leipzig 1969, a bilješke prema raznoj literaturi.

Nadamo se da će naš rad naići na reakciju kod čitalaca ovog časopisa. Bili bismo vrlo sretni ako bi on potaknuo i prevođenje Cicerona i raspravljanje o Ciceronu i o drugim velikim imenima klasične antike. Uza sve poštovanje prema ovom časopisu, moramo napomenuti da je ovo prvi prijevod Cicerona u svih dosadašnjih 29 brojeva.

47

Isto tako se nadamo da će se i filozofi potaknuti ovim prijevodom javiti i pokušati nam dati bolje vrednovanje Cicerona kao filozofa nego što je to u postojećim priručnicima (npr. *Leksikon filozofa* i *Filozofska Hrestomatija*), gdje je Ciceron prikazan vrlo shematski, suhoparno i gotovo istim riječima. Smatramo da je davanje potpunijeg suda o Ciceronu kao filozofu posao koji bi mnogo koristio kako za filozofiju našeg kulturnog kruga tako i za bolje razumijevanje grčke filozofije klasičnog i poklasičnog razdoblja.

Scribitur ad narrandum, non ad probandum.

Koristimo ujedno priliku da se zahvalimo prof. Vratoviću kao našem seminarskom mentoru, bibliotekaru sa Odsjeka za klasičnu filologiju Zvonku Popoviću na pomoći u pružanju literature, te kolegici Danijeli Zamoli koja nam je izradila nekoliko bilježaka.

Ira Vojnović, Andrea Vidmar, Miroslav Gardilčić, Željko Trkanjec

„Naime, samog je Scipiona da priča san potakla ova zgodna, jer je izjavio da je dugo vremena o njemu šutio. A kad se Lelije požalio da nijedan kip Nazike nije postavljen na javnom mjestu za naplatu ubijenog tiranina, Scipion je odgovorio na ove riječi: 'No, premda je mudrima samo svijest o izvanrednim djelima najveća nagrada za vrlinu, ipak ta božanska vrlina ne teži za kipovima pričvršćenim olovom niti za trijumfima lovora koji vene nego za nekim čvršćim i trajnijim vrstama nagrada.' 'Koje su pak to?' upita Lelije. Scipion reče: 'Dopustite mi, jer već treći dan praznujemo...' i rekao je ostalo čime je došao do pripovijedanja sna, učeći da su ono čvršće i trajnije vrste nagrada koje je sam vidio na nebu, kako ih uživaju dobri upravljači država.”

Macrobius, Commentarii in Somnium Scipionis I, 4, 2 i d.

SOMNIVM SCIPIONIS

(SCIP.) Cum in Africam venissem M. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus ut scitis militum, nihil mihi fuit potius quam ut Masinissam convenirem, regem familiae nostrae iustis de causis amicissimum. ad quem ut veni, complexus me senex conlacrimavit aliquantoque post suspexit ad caelum, et: 'grates' inquit 'tibi ago summe Sol, vobisque reliqui caelites, quod ante quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine recreor ipso: ita[que] numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria.' deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re publica percontatus est, multisque verbis ultro citroque habitis ille nobis est consumptus dies.

Post autem apparatu regio accepti, sermonem in multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque eius non facta solum sed etiam dicta meminisset. deinde ut cubitum discessimus, me et de via fessum, et qui ad multam noctem vigilassem, artior quam solebat somnus complexus est. hic mihi – credo equidem ex hoc quod eramus locuti; fit enim fere ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui – Acricanus se ostendit ea forma quae mihi ex imagine eius quam ex ipso erat notior; quem ubi agnovi, equidem cohorrui; sed ille: 'ades' inquit 'animo et omitte timorem Scipio, et quae dicam trade memoriae. videsne illam urbem, quae parere populo Romano cocta per me renovat pristina bella nec potest quiescere?' ostendebat autem Karthaginem de excelso et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco. 'ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles, hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum quod habes adhuc hereditarium a nobis. cum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris, et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum consul absens bellumque maximum conficies, Numantiam excindes. sed cum eris curru in Capitolium invectus, offendes rem pub-

50

SCIPIONOV SAN

9. Kao što vam je poznato, kad sam došao u Afriku konzulu Maniju Maniliju kao vojnički tribun u četvrtu legiju, ništa mi nije bilo preče nego da se sretnem s kraljem Mazinissom, vrlo velikim prijateljem naše obitelji iz zaslužnih razloga. Kad sam došao k njemu, starac me zagrlj, zaplače i nešto poslije, podigavši pogled k nebu, reče: „Zahvaljujem se tebi, najuzvišenije Sunce¹, i vama, preostali nebesnici, što prije nego preselim iz ovog života vidim u ovom kraljevstvu i pod ovim krovom Publija Kornelija Scipiona, čijim se i samim imenom ćutim pomlađen! Doista, iz moje duše nikad nije iščeznuo spomen na onog najboljeg i nepobjedivog muža!” Zatim sam ja njega ispitivao o njegovu kraljevstvu, a on mene o našoj državi, i pošto smo o jednom i drugom izmijenili mnogo riječi, prođe onaj dan.

10. Pošto smo se kraljevski pogostili, produžismo razgovor duboko u noć, a da pri tom starac nije pričao ni o čemu drugom osim o Afrikancu i sjećao se ne samo svih njegovih djela nego i riječi. Zatim, kad smo otišli na spavanje, mene obuzme tvrđi san nego obično i jer sam bio umoran i jer sam bio budan dugo u noć. Tada mi se pokaže Afrikanac (vjerujem doista zbog onoga što smo pričali; često se naime događa da naši razgovori i razmišljanja rode u snu nešto takvo, kako o Homeru piše Enije, o kojem je zasigurno budan običavao vrlo često razmišljati i pričati), i to u onom obličju koje mi je poznatije s njegove voštane obrazine² nego iz njegova života. Kad sam ga prepoznao, ustuknuh prestravljen, no on reče: „Budi priseban, Scipione, i okani se straha, a ono što ću ti reći dobro upamti. 11. Vidiš li onaj grad koji sam prisilio da se pokorava rimskom narodu kako obnavlja prijašnje ratove i ne može mirovati?” – pri tom je pokazivao na Kartagu s nekog uzvišenog i zvjezdanog mjesta, sjajnog i svijetlog. „Ti sada k njemu dolaziš gotovo kao vojnik da ga napadneš. Njega ćeš razoriti u ovom dvogodu kao konzul i sam ćeš steći onaj nadimak koji sve dosad nosiš naslijeden od mene. A pošto razoriš Kartagu, proslaviš trijumf i postaneš cenzor, te kao poslanik obideš Egipat, Siriju, Aziju i Grčku, odsutan ćeš po drugi put biti izabran za konzula i privesti kraju veliki rat, razorit ćeš Numanciju³. No kad se budeš kolima vozio na Kapitol zateći ćeš državu uskomešanu naka-

51

¹ *Sunce*: kao kozmički simbol Sunce ima rang prave astralne religije čiji kult dominira u starijim velikim civilizacijama, s likovima divovskih bogova–junaka, utjelovljenja tvoračkih snaga i utjelovljenja životnog izvorišta svjetlosti što ga predstavlja to nebesko tijelo (Atum, Oziris, Baal, Mithra itd).

Narodi Sjeverne Afrike imali su vrlo jak i raširen kult obožavanja Sunca, koji je odigrao veliku ulogu i u cijeloj mediteranskoj religiji. (M. G.)

² *imago*: U ovom slučaju radi se o voštanim, obojenim obrazinama načinjenim prema licu pokojnika. Čuvali su se u atrijima izložene u zatvorenim ormarima i o porodičnim svetkovinama ovjenčavale, a kod sprovoda nosile pred povorkom. (M. G.)

³ *Numantia*: antički grad u sjeveroistočnoj Španjolskoj, blizu današnjeg sela Garray. Starijsjedioci su bili Keltiberi i pružali su snažan otpor Rimljanima kojima je bilo u interesu pokoriti Hispaniju. Pobunjenici su bili primorani predati se rimskoj vojsci pod vodstvom Publija Kornelija Scipiona Afričkog Mlađeg, koji je 133. p.n.e. slomio njihov dvadesetogodišnji otpor. (D. Z.)

licam, consiliis perturbatam nepotis mei. hic tu Africane ostendas oportebit patriae lumen animi ingenique tui consilii. sed eius temporis ancipitem video quasi factorum viam. nam cum aetas tua septenos octiens solis anfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus alter altera de causa habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint, in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas, te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur, tu eris unus in quo nitatur civitatis salus, ac ne multa: dictator rem publicam constituas oportebit, si impias propinquorum manus effugeris.'

Hic cum exclamavisset Laelius ingemuissentque vehementius ceteri, leniter ardens Scipio: 'st! quaeso' inquit 'ne me e somno excitetis, et parumper audite cetera.'

'Sed quo sis Africane alacrior ad tutandam rem publicam, sic habeto: omnibus qui patriam conservaverint, adjuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruuntur; nihil est enim illi principi deo, qui omnem mundum regit, quod quidem in terris fiat acceptius, quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur; harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur.'

Hic ego etsi eram perterritus non tam mortis metu quam insidiarum a meis, quaevisi tamen viveretne ipse et Paulus pater et alii quos nos extinctos esse arbitramur. 'immo vero' inquit 'hi vivunt qui e corporum vinculis tamquam e carcere evolaverunt, vestra vero quae dicitur vita mors est. quin tu aspicias ad te venientem Paulum patrem?' quem ut vidi, equidem vim lacrimarum profundi, ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

52

nama mog unuka⁴. 12. Tada će biti potrebno, Afrikanče, da domovini pokažeš sjaj svoga duha, darovitosti i razboritosti. No vidim kao da tijek sudbine onog vremena ima dvije staze. Naime, kad tvoja dob prođe sedam puta po osam optoka sunca i kad ova dva broja, koja se oba – svaki zbog drugog razloga – smatraju savršenima⁵, prirodni tijekom ispune tebi suđen zbroj, tada će se k tebi jedinomu i k tvomu imenu okrenuti čitava država, tebe će gledati Senat, svi uglednici, saveznici, Latini, ti ćeš biti jedini na kojeg će se oslanjati spas države, i, da ne duljim, bit će potrebno da kao diktator uspostaviš republiku, ako izbjegneš bezbožnim rukama bližnjih!"

Budući da je tada Lelije uzviknuo, a ostali oštrije uzdahnuli, Scipion se blago nasmiješi i reče: „Pst! molim vas. Ne budite me i časak poslušajte ostalo.”

13. „No, Afrikanče, da budeš što žustriji u branjenju države, upamti ovo: svima koji su domovinu sačuvali, potpomogli i ojačali, osigurano je određeno mjesto na nebu, gdje blaženi uživaju vječni život. Ništa od svega što se dešava na zemlji nije milije onom vrhovnom bogu, koji upravlja čitavim svijetom, nego skupine i zajednice ljudi združenih na temelju prava, koje se nazivaju države⁶. Njihovi upravljači i čuvari, odavle krenuvši, ovamo se vraćaju⁷.”

14. Tada, premda sam bio uplašen, ne toliko strahom od smrti, koliko zasjedama svojih bližnjih, ipak sam ga upitao da li živi on sam i otac Paulo, te drugi za koje smo smatrali da su umrli. „Dakako”, reče, „žive oni koji su izletjeli iz okova tijela kao iz tamnice, a ono što vi nazivate životom jest smrt. Zašto ti ne pogledaš oca Paula koji dolazi tebi ususret?”

53

⁴ Vidi kazalo imena.

⁵ *savršenim*: na ovom se mjestu radi o pitagorovskoj ideji brojeva. Pitagorovci su se bavili matematikom i muzikom, te spoznali da brojevi stoje u određenim odnosima i da izražavaju zakonitosti objektivnog postojanja, dok se u muzici harmonija također može izraziti brojnim odnosima. Tako je broj stavljen kao osnova svega što egzistira i što se spoznaje, ali ne kao Platonova ideja, već je to ono čime je idejno postavljeno kao suština materijalnog. Sedam je savršen po tome što je u vezi sa stvaranjem, ne nastaje od dva ista broja, niti unutar prve dekade stvara udvostručavanjem ikoji broj. Osam je savršen iz drugih razloga. To je prvi broj unutar dekade, a ujedno i od svih brojeva, koji nastaje podizanjem jednog broja na treću potenciju. Osim toga, $8=4+4$, pa je zbog takva čistog parnog rastavljanja (jer $4=2+2$) u antici bio zvan *iustitia numerus*. Grčki naziv za osam jest *κύβος*, a latinski *quadrantal*. (Ž. T.)

⁶ Na ovom mjestu Ciceron daje definiciju države (*civitas*), pa valja pogledati i objašnjenje koje daje u *De re publica*, I, 39 za *res publica*: „jest doista država (*res publica*) stvar naroda (*res populi*), a narod pak nije neka zajednica ljudi skupljenih bilo na koji način, nego zajednica združena na temelju sklada mnogih zakona i za zajedničku korist.” (Ž. T.)

⁷ *Metempsihoza* (*μετεμψύχωσις*): vjerovanje da se duša seli nakon smrti u ljudska ili životinjska tijela, da bi se očistila od grijeha koje je počinila u prijašnjem životu, a seljenje traje tako dugo dok se duša potpuno ne očisti. U grčkoj filozofiji metempsihozu zastupaju, između ostalih, pitagorovci i orfici. Pitagorovsko učenje o selidbi duše nije prvobitno ni u kakvoj vezi s grijehom i ispaštanjem, nego su tek orfici to shvatili kao ispaštanje i kaznu za grijeh. Duša je, dakle, besmrtna i dobre čeka blaženstvo, odnosno pravi život na nebu, a zle prokletstvo. (D. Z. i M. G.)

Atque ego ut primum fletu represso loqui posse coepi, 'quaeso' inquam 'pater sanctissime atque optume, quoniam haec est vita ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero?' 'non est ita' inquit ille. 'nisi enim cum deus is, cuius hoc templum est omne quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur, iisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus quae sidera et stellas vocatis, quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. quare et tibi Publi et piis omnibus retinendus animus est in custodia corporis, nec iniussu eius a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum adignatum a deo defugisse videamini. sed sic Scipio ut avus hic tuus, ut ego qui te genui, iustitiam cole et pietatem, quae cum magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est; ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum quem vides — erat autem is splendidissimo candore inter flammam circus elucens —, quem vos ut a Graecis accepistis orbem lacteum nuncupatis.' ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera et mirabilia videbantur. erant autem eae stellae quas numquam ex hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium quas esse numquam suspicari sumus, ex quibus erat ea minima quae ultima a caelo, citima (a) terris luce lucebat aliena. stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. iam vero ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri quo quasi punctum eius attingimus paeniteret.

Kad sam ga ugledao, doista sam prolio svu silu suza, a on me zagrl i ljubeći priječio mi je plakati. 15. I ja, čim sam potisnuo plač i mogao progovoriti, reko: „Reci mi, najsvetiji i najbolji oče, kad je već ovo život, kako sam čuo od Afrikanaca, zašto se zadržavam na zemlji? Zašto se ne požurim doći ovamo k vama?“

„Nije tako“, reče on. „Naime, dok te onaj bog, čiji je sav ovaj prostor⁸ koji promatraš, ne oslobodi tamnice tijela, ti ne možeš ovamo pristupiti. Ljudi su naime stvoreni u tu svrhu da se brinu za onu kuglu koju vidiš u sredini ovog prostora, a koja se naziva Zemljom; i njima je dana duša iz onih vječnih ognjeva, koje nazivate zvijezdima i zvijezdama, a one, okrugle i zaobljene, oživljene božanskim umom, prevaljuju svoje krugove i putanje čudesnom brzinom. Stoga je, Publije, potrebno da i ti i svi pobožni zadržite dušu u tamnici tijela, i ljudski se život ne smije napustiti bez zapovijedi onoga koji vam je dao dušu, da se ne bi činilo da ste izbjegli ljudsku zadaću određenu od boga. 16. Nego, Scipione, kao ovaj tvoj djed, kao ja koji te rodih, tako i ti njeguj pravednost i osjećaj dužnosti, koji je velik prema roditeljima i bližnjima, ali najveći prema domovini. Takav život put je u nebo i u ovu zajednicu onih koji su već živjeli, pa oslobođeni tijela nastavaju ono mjesto koje vidiš“ — bio je to krug koji se između vatri sjajio veličanstvenim blještavilom — „a koje vi nazivate Mliječnom stazom⁹, kako ste primili od Grka.“ Meni koji sam odatle promatrao sve ostalo se činilo prekrasno i čudesno. Bile su to one zvijezde koje nikad nismo vidjeli s ovog mjesta, takvih veličina za kakve nikad nismo slutili da postoje. Najmanja je od njih bila ona¹⁰ koja je, najudaljenija od neba, najbliža Zemlji, sjala tuđom svjetlošću. Zvezdane kugle su veličinom obilno nadilazile Zemlju. Sama mi se Zemlja učini tako malenom da mi bi žao naše države, kojom obuhvaćamo jedva njenu točku.

⁸ *templum*: u svom prvobitnom značenju označava „vidik“, neko uzdignuto mjesto s uzgrednim pojmom uzvišenosti i svetosti. Zatim, u jeziku augura, označava dio neba ili zemlje koji su auguri označili i odredili u svrhu proricanja, a potom i konkretno dio čvrstog terena, ograničenog i posvećenog od augura, unutar kojeg su ti visoko štovani rimski svećenici pratili let, viku ili zobanje ptica i tumačili volju bogova. Nadalje, *templum* može značiti uopće svako posvećeno mjesto ili prostor bilo na nebu ili na zemlji, a napose zgradu posvećenu kojemu božanstvu, dakle hram ili pak malu kapelicu posvećenu kojemu pokojniku. (M. G.)

⁹ Mliječna staza (*γαλαξίας κύκλος*) u svim predajama Mliječna se staza pojavljuje kao božansko mjesto koje povezuje svijet bogova i zemaljski svijet, te služi putovanju duša između svjetova i kao sjedište dobrih ljudskih duša. Mliječnu stazu tvori mlijeko proliveno nebom, ne samo po evropskoj narodnoj predaji koja ima potvrdu već u starogrčkoj mitologiji (Hera, ljuta na dijete Herakla, istrigla mu je iz usta dojku i od prolivena mlijeka nastala Mliječna staza), nego i po mnogim drugim legendama. (M. G.)

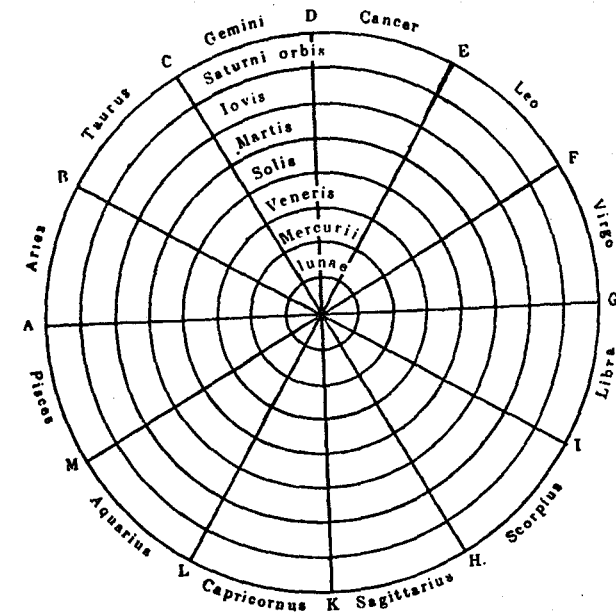
¹⁰ *ea minima*: riječ je, dakako, o Mjesecu. Anaksagora iz Klazomene je otkrio da Mjesečev sjaj potječe od Sunca. Anaksagora bijaše filozof, Periklov prijatelj, a učitelj Euripidov i Tukididov. Bio je prognan iz Atene kao *ἀθεός* (bezbožnik). Umro je u Lampsaku 428. p.n.e., u sedamdesetoj godini života. (M. G.)

Quam cum magis intuerer, 'quaeso,' inquit Africanus, 'quousque humi defixa tua mens erit? nonne aspicias quae in templa veneris? novem tibi orbibus vel potius globis conexas sunt omnia, quorum unus est caelestis, extumus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus arcens et continens ceteros; in quo sunt infixi illi qui voluntur stellarum cursus sempiterni. huic subiecti sunt septem qui versantur retro contrario motu atque caelum. ex quibus unum globum possidet illa quam in terris Saturniam nominant. deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor qui dicitur Iovis. tum rutilus horribilisque terris quem Martium dicitis. deinde subter mediam fere regionem Sol obtinet, dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine ut cuncta sua luce lustret et compleat. hunc ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus, in infimoque orbe Luna radiis Solis accensa convertitur. infra autem eam iam nihil est nisi mortale et caducum praeter animos munere deorum hominum generi datos, supra Lunam sunt aeterna omnia. nam ea quae est media et nona, Tellus, neque movetur et infima est, et in eam feruntur omnia nutu suo pondera.'

Quae cum intuerer stupens, ut me recepi, 'quis hic' inquam [quis] 'est qui complet aures meas tantus et tam dulcis sonus?' 'hic est' inquit 'ille qui intervallis con-

17. Budući da sam nju duže promatrao¹¹, Afrikanac prozbori: „Dokle će, molim te, tvoj razum biti prikovan na zemlji? Zar ne vidiš u kakav si prostor došao? Sve je spojeno u devet krugova, ili bolje kugli, od kojih je jedna nebeska, posljednja, koja obuhvaća sve ostale, a to je sam vrhovni bog, koji zatvara i sadržava ostale; u njemu su učvršćeni vječni tijekovi zvijezda koji se okreću. Sedam njih mu je podložno, koji se okreću unatrag suprotnim kretanjem nego nebo. Od njih jednu kuglu zauzima ona koju na Zemlji nazivaju Saturnom. Zatim dolazi inajudskom rodu povoljan i spasonosan sjaj koji se naziva Jupiterov. Potom crvenkasta i Zemlji strašna, koju spasonosno nazivaju Marsom. A ispod, gotovo središnji dio zaprema Sunce, vođa, prvak i upravnika ostalih zvijezda, svjetski um i uređujuće počelo, tolike veličine da svojim sjajem sve obasjava i ispunja. Njega slijede putanja Venere kao jedan pratilac, a kao drugi Merкурова, a u najdonjem se krugu vrti Mjesec užaren Sunčevim zrakama. Iznad Mjeseca sve je vječno, a ispod njega sve je smrtno i prolazno, osim duša danih ljudskom rodu božjim darom. Naime Zemlja, koja je srednja i deveta, ne kreće se, najniža je i sve što ima težinu naginje se k njoj.”

18. A budući da sam to gledao čudeći se, čim se pribrao, upitao sam: „Što je to? Kakav je to zvuk, tako snažan a tako ugodan, koji ispunja 'moje uši?'” On reče:

¹¹ Ovakav sistem svemira su začeli pitagorovci, a opisao ga je Platon. Međutim, Ciceron ne slijeđi doslovce pitagorovce nego se ugleda na Arhimeda i kaldejske astrologe. Čvrst zvjezdani svod obuhvaća sav svemir i okreće se od istoka prema zapadu, a sedam unutrašnjih sfera svemira (Saturnova, Jupiterova, Marsova, Sunčeva, Venerina, Merкурова i Mjesečeva) od zapada prema istoku kroz znakove zodijska. Sunce se nalazi na pola puta između neba i Zemlje i sve obasjava svojom svjetlošću. Zemlja je centar svemira, nepomična i nalazi se u posljednjoj, devetoj sferi. Zemljina gravitaciona sila je toliko jaka da privlači k sebi sva nebeska tijela. (M. G.)

inunctus inparibus, sed tamen pro rata parte ratione distinctis, impulsu et motu in-
 sorum orbium efficitur, et acuta cum gravibus temperans varios aequabiliter con-
 centus efficit; nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert ut extre-
 ma ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. quam ob causam summus
 ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitator, acuto et excitato movetur
 sono, gravissimo autem hic Lunarum atque infimus; nam terra nona immobilis manens
 una sede semper haeret, complexa medium mundi locum. illi autem octo cursus, in
 quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos, qui nu-
 merus rerum omnium fere nodus est; quod docti homines nervis imitati atque can-
 tibus, aperuerunt sibi reditum in hunc locum, sicut illi qui praestantibus ingeniis
 in vita humana divina studia conluerunt. hoc sonitu oppletae aures hominum
 absurderunt; nec est ullus hebetior sensus in vobis, sicut ubi Nilus ad illa quae
 Catadupa nominantur praecipitat ex altissimis montibus, ea gens quae illum locum
 adcolit propter magnitudinem sonitus sensu audiendi caret. hic vero tantus est to-
 tius mundi incitatissima conversio sonitus, ut eum aures hominum capere non
 possint, sicut intueri solem adversum nequitis, eiusque radiis acies vestra sensusque
 vincitur.'

Haec ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem. tum Africanus:
 'sentio' inquit 'te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari; quae si tibi
 parva ut est ita videtur, haec caelestia semper spectato, illa humana contemnito.
 tu enim quam celebritatem sermonis hominum aut quam expetendam consequi

„To je onaj zvuk, koji spojen nejednakim intervalima¹², no ipak po nekom razmje-
 ru pravilno raspodijeljenima, nastaje poticanjem i kretanjem samih putanji, te uskla-
 đujući visoke s niskim jednako stvara različita suzvučja; i ne mogu se naime tako
 velika kretanja potaći u tišini, a i priroda je odredila da krajnje s jedne strane zvuči
 nisko, a s druge strane visoko. Zbog toga se ona najviša putanja zvjezdanog neba,
 čije je okretanje brže, kreće uz visok i silan zvuk, a s najnižim pak ova Mjesečeva
 i najniža; naime Zemlja, deveta, nepomična je i zauzima uvijek jedno mjesto i obu-
 hvaća središnji dio svijeta. Onih pak osam putanji, od kojih je ista sila dviju¹³,
 stvaraju sedam zvukova razdijeljenih intervalima, a taj je broj gotovo čvor svih stva-
 ri; a to su učeni ljudi oponašali¹⁴ strunama i pjesmama, te sebi otvorili povratak u
 ovo mjesto, baš kao i oni drugi, koji su izvanrednom darovitošću u ljudskom životu
 njegovali božanske stvari. Ljudske su uši, ispunjene ovim zvukom, oglušile, i nijedno
 vaše osjetilo nije tako tupo: tako je i onaj narod, koji nastava ono mjesto gdje se
 Nil strmoglavljuje s vrhova planina k onome što se naziva Katadupa¹⁵, zbog jačine
 zvuka izgubio moć da ga čuje. A ovaj je zvuk uistinu zbog neizmjerne brzog okreta-
 nja čitava svijeta tako snažan da ga ljudske uši ne mogu uhvatiti, kao što ne možete
 gledati prema Suncu jer vam njegovi zraci umanjuju oštrinu i osjet vida.”

Diveći se svemu ovome, ja sam ipak ponovo vratio pogled na Zemlju. 19. Tad će
 Afrikanac: „Osjećam da ti i sada gledaš obitavalište i dom ljudi; pa ako ti se ovo
 čini tako maleno, kako i jest, uvijek promatraj ovo nebesko, a preziri ono ljudsko.
 Kakvu ti naime slavu ljudskog govora možeš steći, ili kakvu želje vrijednu čast?

¹² *intervallum*: prostorno – prazan prostor između dviju palisada, praznina između dviju pla-
 neta, međuprostor.

Vremenski – međudoblje, stanka, razlika, prekid.

Upotreba tog pojma ustalila se u matematici i muzici. U muzici interval označava razliku u
 visini između dva tona (ovdje ne igra ulogu apsolutna visina tona, nego je važan relativan
 odnos između tih dvaju tonova).

1. Harmonijski interval ili akord nastaje kada dva tona zazvuče istodobno.

2. Melodijski interval nastaje kada dva tona zazvuče uzastopce.

Postoje intervali koji označuju razliku u visini i među tonovima različitih zvukova. Svaki
 od intervala unutar npr. oktave javlja se u svim oktavama (ima ih bezbroj), što dokazuje da
 je interval relativan odnos tonova. (D. Z.)

¹³ *vis est duorum*: cijeli je svemir prožet divnom muzikalnom harmonijom koju stvaraju visoki
 i niski tonovi prilikom okretanja nebeskih tijela. Naime, zvjezdano nebo se okreće najvećom
 brzinom, jer mu je i putanja najveća, pa stvara visoke, pišteće tonove. Što se dublje prodire
 k Zemlji, i tonovi su sve dublji. Najdublje tonove stvara Mjesec. Osam svemirskih sfera,
 dakle, okreće se (jer je deveta, Zemljina sfera, nepomična) i stvara sedam različitih zvukova,
 budući da Merkurova i Venerina sfera odjekuju jednim zvukom zbog jednake brzine rotira-
 nja tih dviju planeta. (M. G.)

¹⁴ Radi se o teoriji uobičajenoj od Platona u antičkom svijetu prema kojoj je sva umjetnost
 oponašanje prirode, kako to kaže Seneka u *Ep.* 65: *omnis ars est imitatio naturae*. I u samoj
 riječi *imitatio* postoji etimološka veza s grčkim *μιμησις*. (Ž. T.)

¹⁵ *Catadupa* (*καταδουπέω* – „padati s visine i stvarati buku“): Katadupa je prvi (ako se broji
 od sjevera prema jugu), odnosno deseti (ako se broji od juga prema sjeveru) katarakt Nila
 kod Asuana (Sijene), na međi Egipta i Etiopije. O gluhoći stanovnika koji su nastavali obli-
 žnje krajeve pišu Plinije Stariji i Seneka Mlađi (*Naturales Quaestiones*, IVa, 2,4 i d.) (M. G.)

gloriam potes? vides habitari in terra raris et angustis in locis, et in ipsis quasi maculis ubi habitatur vastas solitudines interiectas, eosque qui incolunt terram non modo interruptos ita esse ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare vobis, a quibus expectare gloriam certe nullam potestis.

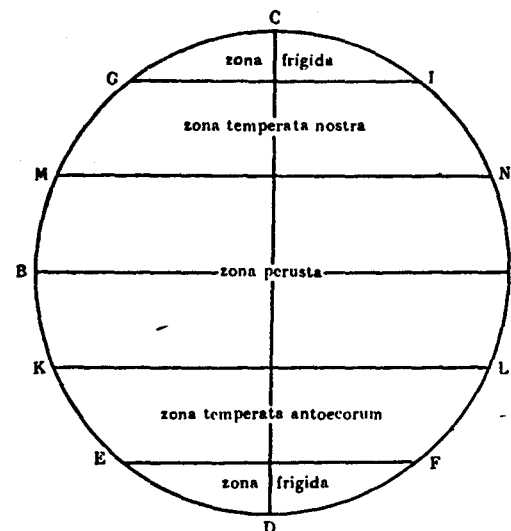
Cernis autem eandem terram quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis, e quibus duos maxime inter se diversos et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos obriguisset pruina vides, medium autem illum et maximum solis ardore torreri. duo sunt habitabiles, quorum australis ille, in quo qui insistunt adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus; hic autem alter subiectus aquiloni quem incolitis cerne quam tenui vos parte contingat. omnis enim terra quae colitur a vobis, angustata verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est circumfusa illo mari quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris, qui tamen tanto nomine quam sit parvus vides. ex his ipsis cultis notisque

Vidiš da se na Zemlji obitava na rijetkim i malenim područjima i da goleme pustinje dijele te same naseljene krajeve, sićušne poput pjegica. Oni koji nastavaju Zemlju ne samo da su tako razdijeljeni da ništa između njih ne može od jednih k drugima doprijeti, nego su jedni prostorno udaljeni u širinu, drugi u dužinu, dok su vam treći potpuno nasuprot.¹⁶ Od njih pak uistinu ne možete očekivati nikakvu slavu.

20. Sigurno opažaš da je ta Zemlja obavijena i omotana kao nekim pojasevima¹⁷, od kojih su dva međusobno najviše udaljena i vidiš da su se, prislonjeni na same stožere neba, i jedan i drugi ukočili od zime, a onaj središnji i najveći biva pržen Sunčevim žarom. Dva su pojasa pogodna za nastavanje, od kojih onaj južni, gdje stanovnici stoje stopama okrenuti prema vama, nema nikakve veze s vašim rodnom; a od ovog drugog, podložnog sjevercu, koji nastavate, pogledaj samo kako maleni dio vi zauzimate! Sva je naime Zemlja, gdje prebivate, sužena prema stožerima, šira prema bokovima, neki mali otok okružen onim morem koje je na Zemlji poznato pod imenom Atlantik, Veliko More¹⁸ ili Ocean, a unatoč tolikom imenu, vidiš kako je ma-

¹⁶ *prostorno udaljeni u širinu*: ἄντροκοι – *obliqui*, na istoj poluci, ali na suprotnom meridijanu; *u dužini*: περίοικοι – *transversi*, nasuprot po istoj paraleli; *potpuno nasuprot*: ἀντίποδες – *antipodi*. (I. V.)

¹⁷ Sva Zemlja je podijeljena na pet zona (pojasa). Dvije zone koje su međusobno najviše udaljene (Sjeverni i Južni pol) naslanjaju se na krajnje točke Zemljine osovine i tamo ništa ne postoji zbog vječnog leda i zime. Najveća zona se nalazi u sredini kugle zemaljske i posve je užarena zbog silne Sunčeve topline, te također nije pogodna za život. U dvjema preostalim zonama razvio se život zbog umjerene klime: prva od njih je, kako Makrobije kaže, *zona temperata nostra*, koja se nalazi između Sjevernog pola i Užarene zone, obitavalište sveg poznatog Starog svijeta. Posljednja, peta zona je isto tako pogodna za život, ali o njoj se ništa ne zna kao ni o ljudima koji je naseljavaju, a Makrobije je zove *zona temperata antoecorum*, to jest onih koji nasuprot stanuju. (M. G.)

¹⁸ *Oceanum* (Ὠκεανός): izraz potječe još od Homera u značenju Velika rijeka, koja optječe zemlju i more; izvor svega što jest. Iz njenih se valova uzdižu zvijezde i opet se u njih vraćaju. Tek kasnije u značenju Oceana (Indijski i Atlantski). (M. G.)

terris num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc quem cernis transcendere potuit vel illum Gangem tranatare? quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis cernis profecto quantis in angustiis vestra se gloria dilatari velit. ipsi autem qui de nobis loquuntur, quam loquentur diu?

Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes unius eiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo non aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam adsequi possumus. quid autem interest ab iis qui postea nascentur sermonem fore de te, cum ab iis qui postea nascentur sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit qui ante pati sunt? qui nec pauciores et certe meliores fuerunt viri, praesertim cum apud eos ipsos a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. homines enim populariter annum tantum modo solis, id est unius astri, reditu metiuntur; re ipsa autem cum ad idem unde semel profecta sunt cuncta astra redierint, eandemque totius caeli descriptionem longis intervallis rettulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest; in quo vix dicere audeo quam multa hominum saecula teneantur. namque ut olim deficere sol hominibus extinguique visus est, cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit, quandoque ab eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis expletum annum habeto; cuius quidem anni nondum vicesimam partem scito esse conversam.

leno! Pa zar bi ili tvoja ili glasovitost bilo koga od nas iz ovih samih nastanjenih i poznatih zemalja mogla prijeći ovaj Kavkaz¹⁹ koji vidiš, ili preplivati onaj Ganges²⁰? Tko će u onim krajevima gdje se Sunce rađa ili tamo gdje zamire, ili na krajnjem jugu ili sjeveru, čuti za tvoje ime? Ako se to isključi, zacijelo vidiš u kako se malim područjima želi širiti vaša slava. A i oni sami koji pričaju o nama, kako će dugo pričati?

20. Dapače, ako bi i htio onaj naraštaj budućih ljudi uzastopce predavati potomcima hvale svakog pojedinog od nas primljene od otaca, ipak ne bismo mogli steći ne samo vječnu nego čak ni dugotrajnu slavu, zbog zemaljskih potopa i požara²¹ koji se nužno događaju u određenim vremenskim razmacima. Zašto je doista važno da o tebi vode razgovor oni koji će se kasnije roditi, kad to nisu činili oni koji su rođeni prije? 22. A oni su bili isto tako brojni i zasigurno bolji muževi, pogotovu zato što od onih mlađih koji bi mogli čuti naše ime nitko ne bi mogao zadržati sjećanje niti godinu dana. Ljudi naime godinu obično mjere optokom Sunca, jedne jedine zvijezde; u stvari, kad se sve zvijezde vrte na isto mjesto odakle su jednom krenule i vrte istu razdiobu čitava neba nakon dugih vremenskih razmaka, tada se uistinu ona godina može nazvati tekućom²². Jedva se usuđujem reći koliko je mnogo ljudskih pokoljenja u njoj sadržano. Naime, kad se jednom ljudima učinilo da se Sunce pomračilo i ugasilo, tad je Romulova duša²³ došla u ovaj prostor. I kad se s iste strane i u isto vrijeme Sunce drugi put pomračilo i sva nebeska znamenja i sve zvijezde budu dozvane na početak, tada smatraj da je godina ispunjena; od te godine, znaj, još ni dvadeseti dio nije protekao!

¹⁹ *Caucasus*: Grcima isprva poznat samo po imenu i veličini. Herodot ga opisuje kao veliku planinu gdje žive mnogi primitivni narodi. Neki su vjerovali da se tamo nalaze mnoga jezera i duge rijeke. Aleksandar je pogrešno proglasio masiv Hindukuš za dio Kavkaza, što je uzrokovalo neke zabune u grčkoj literaturi. Više detalja o njemu ostavio nam je Strabon. U rimskom shvaćanju Kavkaz predstavlja granicu svijeta. (I. V.)

²⁰ *Ganges*: indijska rijeka za koju je već znao i Ktezija s Knida (405–398/7. p.n.e., osobni liječnik kralja Artakserksa II, u 23 knjige *Persica* daje antici sliku Orijenta, prilično lošu i neobjektivnu). Tek Megasthen (poslanik kod indijskog kralja Čandragupte od 302–291. p.n.e., u djelu *Indica* dao je opis zemlje i ljudi) daje 290. opširan opis rijeke. Više o toj dotad nepoznatoj rijeci u Rimu izvještavaju u I. st. n.e. poslanici s Cejlona. (I. V.)

²¹ *potopa i požara*: o njima govori Ovidije u *Metamorfozama*, I, 256–258: „opominje se u proštvu da će naići vrijeme kad će gorjeti kako more tako i uništena zemlja i kraljevstvo nebesko i srušit će se s mukom načinjen svijet.“ (A. V.)

²² Ideja o „Velikoj godini“ datira unatrag još od Hezioda. Ona je različito vremenski procjenjivana. Međutim, čini se da u ovom slučaju iznosi ravno 11.340 zemaljskih godina, budući da je Romul, prema legendi, umro 716. p.n.e. i tada postao besmrtn u liku boga Kvirina. Scipion Mlađi govori sa svojim pretkom 149. p.n.e., dakle 567 godina poslije Romulove smrti. Sam Ciceron kaže da tada još ni dvadeseti dio Velike godine nije protekao, dakle, $567 \times 20 = 11.340$ godina. (M. G.)

²³ Trenutak Romulove apoteoze opisuje Livije, I, 16: „Dok je Romul držao govor pred postrojenom vojskom, na polju kraj Kaprove močvare, odjednom je nastala oluja uz velik prasak i grmljavinu, i zastrla kralja tako gustim oblakom da je pred prisutnima posve iščezao njegov lik. Nakon toga Romul više nije bio na zemlji.“ (A. V.)

Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris, quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? igitur alte spectare si voles atque hanc sedem et aeternam domum contueri, neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum; suis te oportet inlecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. quid de te alii loquantur, ipsi videant; sed loquentur tamen; sermo autem omnis ille et angustiis cingitur his regionum quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit, et obruitur hominum interitu, et oblivione posteritatis extinguitur,

Quae cum dixisset, 'ego vero' inquam 'Africane, siquidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patris et tuis decori vestro non defui, nunc tamen tanto praemio exposito enitar multo vigilantius'. et ille: 'tu vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem sed corpus hoc; nec enim tu is es quem forma ista declarat, sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura quae digito demonstrari potest. deum te igitur scito esse, siquidem est deus qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet in corpus cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps deus; et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet. nam quod semper movetur, aeternum est; quod autem motum adfert alicui quodque ipsum agitur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. solum igitur quod se ipsum movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris quae moventur hic fons, hoc principium est movendi. principii autem nulla est origo; nam ex principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re alia nasci potest; nec enim esset id principium quod gigneretur aliunde; quodsi numquam oritur, ne occidit quidem umquam. nam principium extinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit, siquidem necesse est a principio oriri omnia. ita fit ut motus principium ex eo sit quod ipsum a se movetur; id autem nec nasci potest nec mori; vel concidat omne caelum omnisque natura et consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur qua a primo impulsa moveatur. cum pateat igitur aeternum id esse quod se ipsum moveat, quis est qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimatum est enim omne quod pulsu agitur externo; quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo; nam haec est propira natura animi atque vis; quae si est una ex omnibus quae se ipsa moveat, neque nata certe est et aeterna est. hanc tu exerce in optimis

64

23. Stoga, ako se odrekneš nade u povratak na ovo mjesto gdje veliki i odlični muževi imaju sve, što naposljetku vrijedi ta ljudska slava koja jedva može doprijeti do sićušnog dijela jedne godine? Dakle, ako budeš htio gledati uvis i razgledati ovo obitavalište i vječni dom, ne predaj se govorima puka i ne nadaj se ljudskim nagradama za svoja djela. Sama te vrlina svojim dražima mora vući do istinske slave. Ono što o tebi drugi govore, neka je njihova briga; i onako će pričati. Sav taj govor omeđen je uskim granicama prostora koje vidiš, nikada ni o kome nije bio dugovječan, te tamni smrću ljudi i gasi se zaboravom potomstva."

24. Kad je on to rekao, odvratih: „Ako je doista onima koji su zaslužni za dobrobit domovine kao staza otvoren pristup do neba, sad ću se, kad mi je predočena tolika nagrada, još i više truditi, premda sam se već od djetinjstva zaputio očevim i tvojim stopama i težio za vašom krepošću."

Afrikanac će na to: „Ti se doista trudi i znaj: nisi smrtan ti nego ovo tijelo; jer nisi ti onaj kojeg prikazuje ovo obličje, nego razum svakoga jest on sam, a ne ovaj lik na koji se može prstom uprijeti. Znaj dakle da si ti bog²⁴, ako jest doista bog onaj koji posjeduje dah života, koji osjeća, koji pamti, koji predviđa, koji udešava i pokreće ovo tijelo kojemu je nadređen i njime vlada tako kao što ovim svijetom onaj vrhovni bog; upravo onako kako vječni bog pokreće ovaj, dobrim dijelom smrtan svijet, tako i besmrtna duša pokreće krhko tijelo. 25.²⁵ Naime, ono što se uvijek kreće, vječno je; što pak zadaje kretanje nečemu i što samo biva pokrenuto od drugud, jer kretanje ima kraj, nužno je da ima kraj življenja. Dakle, jedino ono što sebe pokreće, jer nikad samo sebe ne ostavlja, nikad se doista ne prestaje kretati; dapače, i svemu ostalom što se kreće, ovo je izvor i počelo kretanja. Počelo nema nijedan izvor; naime iz počela se sve rađa, a samo ne može nastati ni iz jedne druge stvari; a to što bi se moglo roditi od drugud, ne bi bilo počelo; pa ako se nikad ne rađa, doista nikad ni ne propada. Naime, ugašeno počelo niti će se samo od drugoga roditi niti će iz sebe stvoriti drugo, ako je doista neophodno da sve nastaje iz počela. Tako biva da je počelo kretanja od onoga što se samo od sebe kreće; a to se ne može roditi niti umrijeti; ili je neophodno da propadne čitavo nebo i sva priroda i da se zaustavi, te ne bi bilo više nikakve sile kojom bi se potaknuta iznova kretala. 26. Kad je doista očito da je to vječno što samo sebe pokreće, tko je taj koji bi mogao poreći da je ovo svojstvo dodijeljeno dušama? Bezdušno je naime sve što je tjerano vanjskim poticajem; što pak ima dušu, to se giba unutar njim i svojim kretanjem; naime, ovo je osobita sila i svojstvo duše; a ona, ako je jedina od svih koja sebe pokreće, zasigurno nije rođena i vječna je.

65

²⁴ da si ti bog (te deum esse): ovdje se radi o stoičkom poimanju čovjeka i razlikovanju čovjeka od boga. Sam čovjek jest *animal rationale mortale*, dok je bog *animal rationale immortale*. Dakle, u onom dijelu — *animal rationale* — ne razlikuje se, već do razlike dolazi jedino na razini smrtnosti i besmrtnosti. *Animal rationale* označuje da i čovjek i bog imaju i dušu i razum, što se da povezati s *Tusculanae disputationes*, V, 38: „ljudska duša uzeta iz božanskog uma ni sa čime se drugime ne može usporediti, ako je pravo ovo reći, osim s bogom samim.“ (Ž. T.)

²⁵ Vidi odjeljak „Kako Ciceron prevodi Platona“.

rebus! sunt autem optima cura de salute patriae, quibus agitur et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit, idque ocius faciet, si iam tum cum erit inclusus in corpore, eminebit foras, et ea quae extra erunt contemplans quam maxime se a corpore abstrahet. namque eorum animi qui se corporis voluptatibus dederunt, earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus oboedientium deorum et hominum iura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur, nec hunc in locum nisi multis exagitati saeculis revertuntur.

Ille discessit; ego somno solutus sum.

Nju ti vježbaj u najboljim stvarima! A najbolje su stvari brige o spasu domovine, kojima će se tjerana i uvježbana duša hitrije vinuti u ovo obitavalište i svoj dom. A to će se desiti brže ako već tada, dok je zatvorena u tijelu, bude težila prema van i, promatrajući ono izvanjsko, time se što više odvoji od tijela. Naime, duše onih koji su se predali tjelesnim užicima i kao sluge im se podali, te potaknuti strastima koje služe užicima kršili su ljudske i božanske zakone, pošto se oslobode tijela, lebde oko Zemlje i vraćaju se u ovo mjesto tek nakon mnogo stoljeća teških muka²⁶.

Afrikanac ode. Ja se prenuh iz sna.

²⁶ *teških muka*: po učenju orfičara, duša se nakon smrtnog života pročišćava u sve novim i novim reinkarnacijama i prolazi „krug nužnosti“ kao učesnik u životu mnogih tijela, ljudi, životinja i biljaka. Ta selidba duša se zove „lutanje“, „krug sudbine i rađanja“ i traje 3.000 godina prema Herodotu ili 10.000 godina prema Empedoklu. (M. G.)

KAZALO IMENA

Publius Cornelius Scipio Africanus Maior – Publije Kornelije Scipion Afrički Stariji

U staroj rimskoj porodici Scipiona iz rođa Kornelija, u doba punskih ratova ističu se dva Afrikanca i zasjenjuju dotadašnju slavu muževa toga roda. Afrikanac Stariji, o kojem sada govorimo, rođen je 236. p.n.e. Bio je odgojen u grčkom duhu i prenio je to na svoju djecu. Imao je dva sina i dvije kćeri, od kojih je najpoznatija Kornelija, majka braće Grakha.

Konzul postaje 205. p.n.e. i to prije vremena – *ante tempus*, te stalno traži da se sukob s Hanibalom prenese u Afriku. 204. p.n.e. se napokon kao prokonzul iskrcao u Africi, pobijedio Sifaksa i stekao saveznika u kralju Mazinisi. 202. p.n.e. poražava Hanibala kod Zame i tom pobjedom stječe nadimak *Africanus*. 194. p.n.e. je drugi put konzul, a oko 187. p.n.e. je protiv njega poveden proces pod optužbom primanja mita u vojni protiv Antioha. Ogorčen zbog toga, povlači se na svoje dobro i tamo umire 183. godine prije naše ere.

Bio je poznat kao ljubitelj grčke kulture, a s njim u vezi se raširila scipionska legenda. Puk ga je naime držao za sina nekog boga, a i on je sam pomagao širenju takva mišljenja. Provodio je mnogo vremena u hramu Jupitera Kapitolskog i smatrao se njegovim ljubimcem.

Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus – Publije Kornelije Scipion Emilijan Afrički Numantinski

Drugorođeni sin Lucija Emilija Paula, rođen 185. p.n.e., postaje član obitelji Scipiona kad ga je usvojio sin Afrikanca Starijeg, Publije Kornelije. Primio je grčku naobrazbu i time postao jedan od najvećih zagovornika prenošenja kvaliteta helenске civilizacije u Rim, ali tek ako se spajaju sa strogim rimskim životom, za što mu je najbolji uzor bio Katon Stariji.

Već kao sedamnaestogodišnji mladić sudjeluje u bitki kod Pidne. U treći punski rat dolazi kao vojnički tribun, ali vrlo brzo nadilazi tu funkciju. Konzul prvi put postaje 147. p.n.e., iako se takmičio za preturu, i to kao i njegov djed – *ante tempus*. Završava treći punski rat razorivši Kartagu i sam stječe nadimak *Africanus*. 134. p.n.e. postaje drugi put konzul a da se nije natjecao, te dovršava dugotrajni rat sa Numancijom i stječe nadimak *Numantinus*.

Po povratku u Rim zatječe uzavrelu političku situaciju zbog braće Grakha i njihovih agrarnih zahtjeva. Poslije ubojstva Tiberija Grakha njegov brat Gaj nastavlja traženja, dok Scipion staje na stranu optimata. 129. p.n.e., nakon jedne oštre rasprave u Senatu, odlazi kući, a idućeg ga jutro nalaze mrtvog bez ikakve rane. To opisuje

Apijan u *Gradanskim ratovima* 1,20, te iznosi tri moguća uzroka smrti. Prva među osumnjičenima je bila Scipionova žena Sempronija, sestra Grakha, zato što nije voljela Scipiona, a niti on nju zbog ružnoće i neplodnosti. Neki, prema Apijanu, kažu da se možda sam ubio, svjestan činjenice da neće moći potpuno potisnuti agrarce. A neki su robovi prilikom ispitivanja rekli da su noću strani ljudi ušli preko zadnjeg trijema i udavili ga. Pitanje njegove smrti ostaje otvoreno, a sam se Ciceron u *De natura deorum*, 32 žali: „Zašto Afrikanca nisu štitili kućni zidovi?”

Potrebno je reći da je Scipion bio i organizator jednog kulturnog kruga koji je širio zasade grčke kulture u Rimu. Utjecaj toga kruga na rimsku kulturu je izuzetan, ako bi se mjerio samo djelom Terencija i Lucilija. Zbog toga, a i zbog njegovih vojničkih i državnih zasluga, Ciceron uzima Scipiona za glavni lik u *De re publica* i *De senectute*, a posvećuje mu *De amicitia*.

Manius Manilius – Manije Manilije

O njemu posjedujemo oskudnije podatke. U treći punski rat ulazi kao konzul s kolegom L. Marcijem Cenzorinom. Započeo je opsadu Kartage, ali ga njegov vojnički tribun spašava od poraza. Po povratku u Rim se posvećuje pravu. Pomponije, koji ga uz P. Mucija i Bruta navodi kao jednog od triju utemeljivača građanskog prava, svjedoči nam da je bio znamenit pravnik.

Masinissa – Mazinisa – *Μασσαίνδουσις*

Kralj u Numidiji, živio od 240–148. p.n.e. Unatoč prijašnjem neprijateljstvu s Rimljanima, postaje njihov pouzdan saveznik pošto su se iskrcali u Africi. Nakon bitke kod Zame vlada u Numidiji, no pošto se Kartaga opet osilila, potiče je da ga napadne, što je Rimljanima dovoljan povod da napokon raskrste s Kartagom. Sam Mazinisa to nije doživio.

Gaius Laelius Sapiens – Gaj Lelije Mudri

Rođen negdje oko 190. p.n.e., 151. p.n.e. je pučki tribun, a 140. p.n.e. konzul. Poznatiji je kao najbliži prijatelj Scipiona Mladeg, te kao njegov savjetnik. Obrazovan, znamenit govornik, značajan za prenošenje filozofije u Rim, jedna od vodećih ličnosti Scipionova kruga. Mnogi su antički kritičari smatrali da je on pravi autor Terencijevih komedija.

Publius Cornelius Scipio Nasica Serapio – Publije Kornelije Scipion Nazika Serapion

Ličnost iz drugog odvijetka roda Scipiona, iz kruga Nazika. 138. p.n.e. je bio konzul, a 133. p.n.e. začetnik napada na agrarce, kada je ubijen T. Grakho. Nakon toga je kao vođa poslanstva, da izbjegne moguću bijes puka, otišao u Pergam, gdje 132. p.n.e. umire.

Lucius Aemilius Paullus Macedonicus – Lucije Emilije Paulo Makedonski

Pravi otac Scipiona Mlađeg, 193. p.n.e. je kurilski edil, 192. p.n.e. augur, 191. p.n.e. pretor u Hispaniji gdje podjarmkuje Luzitance, a 182. p.n.e. konzul. Drugi put postaje konzul 168. p.n.e., kada završava treći makedonski rat pobijedivši Perzeja u bitki kod Pidne. Kao sav ratni plijen iz te pobjede uzima samo Perzejevu knjižnicu koja je prva takva knjižnica u Rimu. 160. p.n.e. umire.

Quintus Ennius – Kvint Enije

Posljednji od univerzalnih rimskih pjesnika iz arhajskog doba, rođen 239. p.n.e. u Rudiju u Kalabriji, a umro 169. p.n.e. Stih u kojem priča da mu je u snu prišao Homer i potaknuo ga na pisanje *Anala* sačuvao nam je Ciceron u *Acad. pr. II, 51*: „A kad je spavao, tako je pripovijedao:

... učini se da prilazi pjesnik Homer.“

Tiberius Gracchus – Tiberije Grakho

Sin Kornelije, kćeri Afrikanca Starijeg. Puku je najviše omilio zbog zahtjeva da se zemlja nanovo razdijeli. No, optimati su bili jači, te u otvorenom sukobu napali agrarce, ubili Tiberija, a tijela ubijenih bacili u Tiber.

Željko Trkanjec

KAKO CICERON PREVODI PLATONA

Ovdje će biti govora o mjestu iz Platonova *Fedra* 245c i dijelu *Sna* 25–26 (do „nije rođena i vječna je“). Oba ta mjesta govore o besmrtnosti duše, a potonje je i prijevod Platonova teksta.

Besmrtnost duše je jedna od stalnih ideja i javlja se u mnogim civilizacijama. Vjerujući E. Rohdeu (*Psyche*), možemo prihvatiti da je ta ideja u Grčkoj nastala sama od sebe, bez vanjskih utjecaja, koji su je samo kasnije mogli pospješiti i utvrditi. Platon će pokušati i filozofski potvrditi i dokazati besmrtnost duše, toliko potrebnu njegovu filozofskom sustavu. Prvi pravi veliki protivnici te ideje bit će sljedbenici Epikura.

U Rimu nemamo tako potvrđenih dokaza o raširenosti te ideje, ali možemo pretpostaviti da se takvo mišljenje također širilo. Ipak, zanimljivo je napomenuti da i kod Rimljana nalazimo potvrde za suprotnu tezu: na jednom se natpisu (CIL XI, 1, 856,6) kaže – „Smrtni smo, nismo besmrtni“

U filozofskom pogledu, slijedeći Ciceronovu misao, jasno je da ideja o besmrtnosti duše ne dolazi u pitanje. Sam Ciceron, da bude još jače u duhu tradicije ispred sebe, ne daje na ovom mjestu vlastiti dokaz besmrtnosti duše, već direktno, budući da je prvenstveno sljedbenik Akademije, prevodi Platonov izvod. Taj je posao u toliko teži ako se uzme u obzir da se jedan manji dio teksta iz jednog potpuno drugačijeg djela (kao što je *Fedar* naspram *De re publica*) ubacuje u drugo djelo, te se idealno uklapa u kompoziciju. Ovime se na najbolji mogući način dokazuje ona Ciceronova kvaliteta o kojoj govore svi filozofski leksikoni: idealno spajanje retorike s filozofijom.

No, ovo nije jedino takvo mjesto gdje Ciceron prevodi Platona. Takav tip prevodenja imamo i u *De divinatione* I, 29, gdje prevodi Platonovu definiciju sna iz *Države*, 571. Osim takvih ulomačnih prijevoda Platona, sačuvani su nam i ostaci potpunih Ciceronovih prijevoda Platonovih djela, i to *Timeja* i *Protagore*. Imajući na umu Lukrecijevo tuženje nad oskudnošću latinskog jezika u filozofijskom nazivlju, smatram da je Ciceron poduzimao oba ova tipa prevodenja kako bi obogatio svoj jezik filozofijskim nazivljem. Dodatna potvrda za to je i činjenica da je Ciceron jedan od tvoraca latinskog filozofskog jezika. A budući da se nazivao eklektikom i svoje spise nazivao prijepisima, nije mu bilo niti teško niti strano doslovce prevoditi tuđe dokaze i ubacivati ih u svoja djela, jer ih je smatrao filozofski dubljima i vjernijima nego što bi to bili njegovi vlastiti.

Vrlo bi interesantno bilo pogledati kako ovo mjesto prevodi Maksim Planud, prevodilac *Sna* na grčki u XIV. st. n.e. Budući da nisam mogao doći do tog prijevoda, to ćemo zasada preskočiti.

1. Pozabavimo se sada samim prijevodom. U kvalitet i vjerodostojnost prijevoda ne treba sumnjati. Ciceron prevodi točno i elegantno. Odmah se zapaža da Ciceron pri

prevođenju ne broji riječi, nego ih važe, što i sam određuje kao najbolji način prevođenja. Ovaj mali predložak nije dostatan za donošenje većih zaključaka o stilu i metodi Ciceronova prevodilaštva, za što bi svakako trebalo pregledati i ulomke cjelovitih prijevoda i ulomačne prijevode po ostalim spisima, te tada donositi zaključke. Stoga ćemo mi pogledati kako Ciceron neke zanimljive izraze prevodi na latinski i gdje se pokazuje kao jezični iznalazač. No, što se stila tiče, valja reći da Ciceron izuzetno elegantno razlaže grčke participe tečnim odnosnim rečenicama.

Ciceron će taj prijevod Platona ponoviti u *Tuskulanskim raspravama* I, 53–55, gdje će ga najaviti slijedećim riječima: „... ono Platonovo mišljenje, koje je razložio Sokrat u Fedru, a ja sam ga stavio u šestu knjigu 'O državi' ". Zbog tog djela, a i zbog velikog broja rukopisa Makrobija, na ovom dijelu teksta je kritički aparat vrlo bogat zbog dosta nepodudarnosti u lekcijama. Sama odstupanja ne utječu na temeljni smisao, pa smo u prijevodu prihvatili Zieglerovu lekciju. Čitaocima zainteresirane za rukopisne nepodudarnosti upućujem na Zieglerov članak o tome u „Hermesu“ broj 60.

Pređimo sada na sam prijevod. Ciceronova lekcija *quod semper movetur* mogla bi biti vrlo značajna za ustanovljenje grčkog originala jer se u rukopisima *Fedra* javljaju podjednako i *ἀποκίνητον* i *ἀεκίνητον*. No, uvijek postoji opasnost da je i u Ciceronovo doba postojala dvojaka lekcija. Ipak, on nam može biti dovoljan autoritet da se odlučimo za lekciju *ἀεκίνητον*.

Motus je prijevod za grčki *κίνησις*, a sa *principium* Ciceron prevodi *ἀρχή*. Muretus, koji je u svom djelu *Variae lectiones*, VIII, 3 dao analizu ovog prijevoda, kaže da Ciceron vrlo tankočutno prevodi *ἀγένετον* sa više riječi – *nulla est origo* – jer to u latinskom ne može reći jednom riječju. Lat. *ingenitum* jest grč. *ἔμφυτον*. Osim tog pridjeva, Ciceron i za neke druge riječi iznalazi elegantan opis. Za grč. *ἀδιάφορον* latinski je opis – *ne occidit quidem*. Na drugoj strani, participsku konstrukciju *ἀρχῆς γὰρ δὴ ἀπολομένης* neće puno opisivati i razbijati, već će je sažeto i efektno prevesti sa *principium extinctum* (ugašeno počelo). U upotrebi glagola *extinguo* na ovom mjestu vidim svjesno udaljavanje od čistog originala i možda prizivanje filozofske tradicije kako Heraklita tako i stoičkog viđenja svjetske vatre. Pri kraju teksta se javlja *οὐσία*. Ciceron zna da u latinskom za to nema odgovarajuće riječi, a i zbog činjenice da uz *οὐσία* u grčkom tekstu stoji još i *λόγος*, da bi se izbjeglo suvišno i nasilno stvaranje novih pojmova, on ovdje prevodi smisleno, te obje te riječi zamjenjuje sa lat. *natura*, u značenju „svojstvo“, čime je apsolutno sačuvala misao i izbjegao unošenje nejasnoće. Iako bi nama bilo drago da je ovdje prevedena bar jedna od tih riječi na latinski, čak i po cijenu nezgrapnosti, čime bi nam mnogo pomogao, Ciceron je to izbjegao.

Pogledajmo još dva pridjeva iz grčkog teksta: *ἄψυχος* i *ἔμψυχος*. Prvi od njih Ciceron prevodi na latinski kao *inanimus*, dok za drugi koristi izraz *animal*. Ta nam dva izraza razjašnjava u *Academica priora*, II, 37: „jer između bezdušnoga (*inanimus*) i onoga što ima dušu (*animal*) ova je najveća razlika: ono što ima dušu pomiče drugo.“

2. Ovim gornjim odlomkom otvara se važno pitanje koje začinje ovaj prijevod. Naime, za dušu je grčki izraz *ψυχή*, koji Ciceron prevodi sa *animus*. Zašto baš *animus*, a ne *anima*? Da bi se na to odgovorilo, treba otkriti temeljnu značenjsku razliku između *animus* i *anima*.

U grčkom se već u Homera za dušu javlja izraz *ψυχή* i označava onaj dio čovjeka koji nakon smrti odlazi u podzemlje i tamo i dalje živi. Taj izraz u Platona postaje oznaka onog ljudskog besmrtnog što vječno živi i javlja se u drugim tijelima. Ta je riječ bez brojnijih podudarnosti u drugim indoevropskim jezicima. No, zato jedna druga grčka riječ, *θυμός*, ima vrlo mnogo podudarnosti u drugim jezicima. Od istog korijena u sanskrutu imamo *dhumás* u značenju „dim, para“, u latinskom *fumus*, također „dim“, te u staroslavenskom *dymь*. Grčki *θυμός* jedini od njih nije dobio značenje običnog dima, nego je ostao u značenju – životna snaga. Korijen od kojeg dolaze *animus* i *anima* jest **an-*, a inačice u drugim jezicima su grčki *ἀνεμος* u značenju „vjetar“, sanskrtski glagol *aniti* i *ātmán* u značenju „živjeti“ i „duša“, te staroslavenski *vonja*. Dakle, sve te riječi označavaju prvotno i prvenstveno disanje ili neki oblik daha.

Tako i u hrvatskom i duh i duša su u etimološkoj vezi s dahom. No, svaki jezik sebi uzima poneke oblike iz više ponuđenih te im daje određeno značenje. Pokušajmo sada objasniti što bi bile fine razlike između duha i duše, *animus* i *anima*, *ψυχή* i *θυμός*. Sve je u vezi s disanjem i dahom. *Anima* jest onaj zajednički životni element koji posjeduju sva živa bića, to je prvotna životna karakteristika, a to nam potvrđuje činjenica da je pridjev *animal*, koji znači – „sve što živi“, izveden od *anima*, kao i glagol *animare*, koji znači – „oživjeti“, a također je izveden od *anima*. *Anima* bi dakle bila fiziološki princip, neovisan o našoj volji, to je jednostavno karakteristika života u cjelini. Kad stvar tako razloženu prihvatimo, jasno je da toj riječi odgovara grčki *θυμός* kao životna snaga, a ne *ψυχή*. A budući da je to duboko vezano sa životom, za te dvije riječi predlažem hrvatski prijevod „žiče“, na kojem moram zahvaliti prof. Ježiću.

Animus je karakteristika potpuno ljudska, to je onaj besmrtni dio čovjeka koji ne nestaje, nego se seli ili u Had ili u svemirska prostranstva, povezan je sa *mens* – „razum“, i to je psihološki princip. Zajedno s tijelom to je konstituiraajući dio čitave osobe. Tako objašnjeno očito je da u grčkom to značenje pokriva riječ *ψυχή*. Za ove dvije riječi predlažem hrvatski prijevod „duša“.

U hrvatskom postoji još jedna, ovdje još navedena riječ u vezi sa disanjem i životom – duh. Nju svjesno čuvam za prevođenje druge dvije riječi malo kasnije tradicije, latinski *spiritus* i grčki *πνεῦμα*, kada obje prestanu označavati običan dah, što je i njihovo prvotno značenje. *Πνεῦμα* će tek od stoika postati kozmološki princip, dok će *spiritus* prvenstveno u kršćanskoj tradiciji preuzeti značenje – duh.

Dakle, dobili smo slijedeće odnose:

animus = ψυχή = duša
anima = θυμός = žiće
spiritus = πνεῦμα = duh

Ovo je izvođenje bilo potaknuto finim razlikama u značenju tih izraza, ali je najveći problem u tome što je gotovo nemoguće isključivo zahtijevati takvo razlikovanje prijevoda u hrvatskom, posebice zato što u latinskom i grčkom postoji preklapanje značenja tih izraza, a i mnogi autori nebrižnije upotrebljavaju te izraze, pa će svaki prevodilac sam morati otkriti o kojoj je od razina riječ, te da li je razlikovanje moguće. No, smatram da bi u svakom tekstu gdje se ovi izrazi nalaze usporedo, ili gdje nose svoje temeljno, gore spomenuto značenje, trebalo vrlo mnogo pažnje posvetiti njihovu razlikovanju, jer ako značenjska razlika postoji u originalu, mislim da je treba čuvati i u prijevodu kad i dokle je to moguće.

Uz ove riječi neposredno je vezan izraz *mens*, νοῦς. Obje riječi su izvedene od istog indoevropskog korijena, značenje im je isto, a od istog je korijena i staroslavenska riječ *памѣть*. Zbog toga predlažem razlikovanje značenja tih riječi od gore navedenih, jer se katkad i one podudaraju sa gore navedenima. *Mens* i *νοῦς* bi trebalo prevoditi kao „um“, kada se prvenstveno odnose na svjetski um (*mens mundi*) i kada se ima na pameti opće filozofsko značenje. A budući da se taj um dodjeljuje u malim dijelovima običnim ljudima, u tom bi slučaju, govoreći o običnom čovjeku, te riječi trebalo prevoditi sa „razum“. Mislim da ovaj popis zadovoljava i da bi u određenim slučajevima mogao postati i propis.

74

3. Sličan izvod ima i Makrobije. Kod njega na početku svega stoji *mens*, kao svjetski um, a stvara ga Bog, koji je savršen i zbog toga mora stvarati. No um stvoren od Boga nije više potpuno savršen jer nije sam Bog. Ali i on mora stvarati i stvara opet nesavršenije, stvara *animam*, žiće. Ono ima svoj najčišći dio iz uma, pa zbog toga rađa, ali je toliko daleko od Boga da može rađati samo tijela. U sebi sadržava λογικόν – umnost, αισθητικόν – osjetnost i φρικόν – radljivost. *Anima* stvara tijela na zemlji, a ona se razlikuju i postoje tri vrste. Prva su ljudi, koji su jedini donekle dionici razumskoga, dobivši dušom djelić općeg uma, a imaju i osjet i sposobnost rasta, što ih odlikuje kao živa bića. Ostale su životinje bez razuma, jer nisu dobile dušu, ali su žive, znači rastu i osjećaju. Drveće i trava su treća vrsta, bez razuma i osjeta, posjeduju jedino rast, pa se i kaže da samo djelomično žive. Osim toga, Makrobije daje i nekoliko definicija duše koje ne bismo sada ovdje izlagali, jer su one odlike svake filozofske škole i njena poimanja stvarnosti i svijeta.

Makrobije zatim ima bogat izvod gdje suprotstavlja Platonovo mišljenje o duši Aristotelovu, stajući na stranu Platona. Raspravu Makrobije završava rekavši da je Ciceron u ovom djelu obuhvatio kompletnu filozofiju, kako njen dio *moralis* (što bismo nazvali etikom), tako i *naturalis* (što bismo nazvali fizikom), te i *rationalis* (što bi se moglo shvatiti razumskim dijelom filozofije, samom čistom filozofijom, pa bismo to mogli možda prema stoičkoj podjeli filozofije nazvati logikom).

Dakle, za sam *San*, slijedeći Makrobija, možemo reći da je to pravo savršenstvo filozofije, jer u sebi okuplja na tako malom prostoru tako puno misli. Meni će posebno

biti drago ako bi se od ovog prijevoda počela obraćati pažnja na fine razlike u prijevodu *animus*, *anima*, *spiritus*, *mens*, ψυχή, θυμός, πνεῦμα, νοῦς, gdje je god to moguće, jer ćemo time obogatiti svoj rječnik, a ujedno i bolje razumjeti jedni druge kada govorimo o tako izuzetnim stvarima.

Željko Trkanjec

75

SAN

San je nešto ljudsko, on obilježava naš život i nešto je toliko uobičajeno da se o njemu u pravilu ne razmišlja mnogo. Ali, budući da nam je tako uobičajen, jednako nam je tako i teško objašnjiv kada o njemu počnemo dublje i ozbiljnije razmišljati, kao što nam je sve svakodnevno vrlo teško objašnjivo. San postoji zajedno s čovjekom, i dokle traje čovjek, traje i san. San je možda i ona jedina čovjekova veza sa smrću dok živi. No, da ne duljimo, pogledajmo jednu enciklopedijsku definiciju sna.

„San je periodično stanje počinka (smanjene integracijske aktivnosti živčanog sistema) u kojemu je u znatnom opsegu isključen rad skeletnih mišića i većina reakcija na zbivanja u okolini, dok se autonomne i nesvjesne radnje tijela i dalje normalno odvijaju.“ (ELZ, sv. 5, str. 599)

Ova se definicija može prihvatiti, iako postoje i mnoge druge specijaliziranije, posebno od doba procvata psihologije i psihijatrije. Dakle, možemo reći da obilujemo znanstvenim definicijama sna od kraja XIX. st. naovamo. No, mi ćemo pokušati pokazati kolik je značaj sna bio još u antici.

Krenimo od same etimologije riječi san i njenih inačica u drugim indoevropskim jezicima. San prema etimološkom rječniku hrvatskog jezika dolazi od indoevropskog korijena **sup-*, **sep-*, a od toga imamo istoznačne riječi u sanskrtu: *svápnas*, grčki *ύπνος*, lat. *somnus, somnium*, te staroslavenski *сънь*. Dakle, u nama najstarijim očuvanim primjerima indoevropskog jezika zapažamo potpunu podudarnost. Sve su riječi izvedene od istog korijena. Možemo dakle zaključiti, što se moglo i očekivati, da su Indoevropljani imali zajedničku riječ za san.

Posebno je zanimljiva situacija u latinskom. Tamo od istog korijena imamo dvije riječi, ne potpuno istog značenja. No, ako pogledamo niz više jezika, uvidjet ćemo da se gotovo svugdje razlikuju barem dvije riječi, koje se obje u hrvatskom mogu prevesti kao san, ali ipak pokazuju finu razliku u značenju:

somnus – *sleep* – *Schlaf* – *sommeil* – *ύπνος* – *spavanje*
somnium – *dream, vision* – *Traum* – *Songe* – *sogno* – *ύνειρος* – *san*

Prvi niz (lat. *somnus*) označava sam proces tokom kojeg se san događa, dakle spavanje. Drugi niz (lat. *somnium*) označava ono što sam spavač doživljava za vrijeme spavanja, dakle san, ali točno ono što se vidi u snu, sanjanje. Ova se razlika, jasno, ne poštuje uvijek i svuda, ali je vrlo interesantno naznačiti je.

Obje se grčke riječi javljaju već kod Homera. To i nije čudo imamo li na umu da se od najstarijih spomenika pismenosti uopće nalaze razna tumačenja snova (npr. na klinastim pločicama iz Ninive nalazimo tumačenja snova), pa je sasvim razumljivo da ljudi u govoru razlikuju sam san, kao prikazu tokom spavanja, od spavanja, koje može biti i bez neke prikaze. E baš tu, u toj prikazi je problem. Ta se prikaza odu-

vijek smatrala nečim posebnim, nečim čovjeku poslanim odnekud, od boga. Osim u Ninivi, tradicija tumača snova postoji kako na kineskim dvorovima tako i u Babilonu. No, nas ovdje zanima antička tradicija, u koju ipak, zbog našeg kulturnog nasljeđa, mora biti uključena i biblijska predaja.

Biblijska je predaja specifična iz više razloga. U njoj je san nešto nužno i tajanstveno u ljudskom životu. Izvor je života i slika smrti, pa se odlikuje raznim prenesenim značenjima. San je duboko ljudska osobina, Bog ne drijema i ne spava:

Ne, ne drijema i ne spava
on, čuvar Izraelov. (Ps 121,4)

Ali, zato je san pogodan za božji dolazak. Stoga su i u ovoj tradiciji vrlo cijenjeni tumači snova, kao prorok Danijel. Dakle, u biblijskoj se tradiciji san javlja kao motiv.

Grčka izdiže san kao posebnu pojavu i daje mu vrijednost božanstva – *Hypnos*. Vjerojatno nije slučajno izabran baš izraz *Hypnos*, a ne *Oneiros*, jer božanstvo je ono što se stalno javlja, a *Oneiros* će biti ono čime će opet bogovi slati znakove ljudima. Dakle, *Hypnos* objavljuje ljudima kroz *ύνειρος*. To nam kazuje već Homer u *II.*, *II.*, 6, kad Zeus šalje lažni san Agamemnonu. Sam je inače *Hypnos* sin božice noći Nokte, a brat boga smrti Tanata. Po nekim starijim predanjima i boravi u Hadu. Dakle, san je opet u neposrednoj vezi sa smrću.

Snu je u Grčkoj pripisivano još jedno značenje. Bio je naime način liječenja. To je lako razumljivo iz svega gore rečenoga. San, poslan od Zeusa, a usnut na posvećenim mjestima (a to su bili najčešći hramovi boga Asklepija), dat će duši, koja je za spavanja slobodnija, prave naputke kako se valja izliječiti. Jer, kada je organizam bolestan, valja duši pružiti posebnu njegu da bi cijeli organizam ozdravio. U hramu, vjerojatno najpoznatijem, Asklepijevu, u Epidauru, nađeno je mnogo zavjetnih natpisa koji su ukazivali na uspješnost takva liječenja. Nije isključeno da od toga ne bi i današnja medicina mogla nešto naučiti, ako se fantastična razina izuzme. U Grčkoj su osim toga postojali i posebni gatari, pogađači snova, *ύνειροπόλοι*, u skladu sa već spomenutom tradicijom.

Budući da su se snom mnogo bavili u životu, jasno je da će se javljati i u književnosti. I kao što gotovo svaki razgovor o grčkoj književnosti započinje Homerom, tako ćemo i mi pogledati čestotu pojave sna kod njega, uzevši u obzir ono što je o njemu već rečeno. U *Ilijadi*, u Drugom pjevanju, san je poguban, a ima i epitete „ambrozijski, božanski“. Posebno je zanimljivo XIV. pjevanje, gdje se pokazuje da, iako je san poslan od Zeusa, ipak ima moć i nad Zeusom i može ga uspavati (što se bitno razlikuje od biblijske tradicije). No i sam *Hypnos*, zbog toga što se dešava dva puta, ali se ipak dešava, kasnije mora ljuto ispaštati. I u *Odiseji* je san stalni pratilac zbivanja. U XIV. pjevanju se priča o dvojakim vratima kroz koja prolaze dvije vrste snova. Kroz bjelokosna vrata prolaze lažni sni, a kroz rožnata istiniti. Prema svemu ovome san možemo utvrditi kao jedan od relativno čestih motiva u ovim djelima.

Herodot će nam pružiti u VII, 16 priču o tumačenju snova prije Kserksova pohoda na Grčku. Tu dolazi do prepirke između Artabana i Kserksa, a razrješuju je bogovi šaljući Artabanu isti san kao i Kserksu, te i on postaje pristaša pohoda na Heladu. I ovdje su bogovi poslali prijeverni sanak. I u ostaloj se književnosti klasičnog doba često javlja san kao motiv. U prologu *Ifigenije na Tauridi* će ona pričati svoj san i tumačiti ga i na jednom mjestu reći da je san od Zeusa. Takvih primjera, bilo da se radi o prepričavanjima ili o tumačenjima, moglo bi se naći mnogo. Stoga ćemo se ovime zadovoljiti.

Filozofi, koji su željeli sve rastumačiti, bili su privučeni i problemom sna. Platon nam daje dvije definicije sna. „One koje se bude za sna, naime onda kad ostali dio duše koji je razuman, pitom i gospodar onome, spava, a zvijski i divlji dio, ojačan jelom i pićem, skače, strese san sa sebe, razbudi se, te nastoji zasititi svoje strasti...” (*Država*, 571c, prev. Kuzmić-Salopek). Platon na ovom mjestu snu daje vrijednost punog shvaćanja istine. *Državu* osim toga završava pripovijetkom o snu Era Pamfilskega. U *Timeju* 45d i dalje govorit će o snu kao o vrsti odnosa spoljašnje i unutrašnje vatre: „A kad se noću spoljašnja vatra povuče, tada unutrašnja biva od nje odsječena; jer pri izlasku nailazi na neslično, jenjava pa se gasi, pošto više ne srasta sa okolnim vazduhom, budući da ovaj ne sadrži vatru. Tako i vid prestaje i već nastupa san.” (*Timaj*, prev. Marjanca Pakiž). I na kraju u *Teetetu*, 158d: „Vidiš dakle da nije teško izazvati sumnju kad se sumnja da li se radi o budnom stanju ili snu.” (prev. M. Sironić). Ovdje Platon otvara pitanje odnosa sna i jave, te to podsjeća na poznatu priču o Kinezu koji je sanjao da je leptir, pa se probudivši pita nije li on možda leptir koji sanja čovjeka. Taj problem ujedno zanima i Calderona u drami *Život je san*.

Iz ovog kratkog izvoda iz filozofskih djela se vidi da se o snu promišljalo na više načina. Uzeti su citati samo iz Platona, ali i mnogi drugi su se bavili snom. Aristotel piše *De somniis*, u II. st.p.n.e. nastaje djelo *Ὀνειροκριτικά* Artemidora iz Efeza, prevedeno i čitano u doba renesanse.

Tako čvrstu tradiciju pisanja o snu književnički i filozofski prihvaća Rim. I tamo će san zauzeti svoje mjesto kao motiv. Vergilije će po ugledu na Homera koristiti san, ali možda najsavršeniji književni oblik vezan uz san jest *Somnium Scipionis*. Sama činjenica da je već u antici izdavan iz cjelovitosti djela *De re publica* ukazuje na to da je recepcija sna bila značajnija od recepcije čitava djela.

Sada dolazimo do jednog vrlo zanimljivog slučaja. Ciceron uzima san kao motiv po ugledu na Platona i tradiciju u kojoj je san vrlo uobičajen. Makrobije pak piše obiman komentar uz to djelo. Sve se komplicira kad srednjovjekovlje prihvaća Makrobija kao vrlo važan autoritet, te ga čita intenzivnije nego neka druga antička djela. I sada iz njegovog *Komentara Scipionova sna* san postaje jedan od izvora za umjetničko djelo. Srednji vijek, ne poznavajući tradiciju koju smo mi ovdje izložili, uzima Makrobija i *San* kao jedini uzor.

Pogledajmo kako Makrobije određuje književnu vrstu za *Somnium* (*Comm.* 1, 2, 7). Već iz površnog pregleda je očito da sam više ne razaznaje književne vrste na način klasične antike. Glavna je njegova podjela na zabavnu literaturu, koja podaje nasladu ušima, a u nju ubraja Menandra i sljedbenike, te razne ljubavne priče (Apulej npr.).

Drugu skupinu čine rasprave o mudrosti. Ali o njima kani dati drugo izlaganje. U zabavnoj literaturi razlikuje obične priče (*fabulae*), koje su utemeljene na laži i kroz obmanu razvijaju priču, a za primjer uzima Ezopove basne. Drugu skupinu čine priče gdje je utemeljenje istinito, dakle radi se o istinitom sadržaju, ali se on izlaže preko nekih izmišljotina. Naziv za tu vrstu jest *narratio fabulosa*, što bi se moglo prevesti kao bajkovito iskazivanje, mitsko pripovijedanje ili fikcionalno pripovijedanje u duhu teorije. Taj je drugi oblik vrlo pogodan za iznošenje filozofskih ideja, a posebno o božanskim stvarima koje su tada prikrivene drugim imenima. No, filozof ne dozvoljava uvijek taj način izraza, nego samo kada se govori o duši ili uzdušnim bogovima. Dakle, *Somnium* bi prema ovome bio *narratio fabulosa*.

Takav *Somnium* postaje uzor za srednji vijek, a posredno i za druga književna razdoblja, te se naziva san-alegorija (*dream allegory*, *Traumallegorie*) ili san-vizija (*dream vision*). *Somnium* začinje novu književnu vrstu, jer unatoč prijašnjoj tradiciji takva prototipnog modela nema prije. Jedna od osnovnih karakteristika sna-alegorije jest pojava nekog vodiča-junaka-pripovjedača.

Prvi i najpoznatiji primjer u srednjovjekovlju jest *Roman de la Rose – Roman o Ruži*, koji postaje modelom svih kasnijih upotreba sna-alegorije. Pjesnik ne može usnuti te uzima knjigu nad kojom zaspe, a zatim dospijeva u snima u lijepi vrt u kojem vlada proljeće, a to je neizbježni topos srednjovjekovne ljubavne, vagantske i trubadurske lirike. Danteova se *Božanstvena komedija*, iako nema eksplicitno iskazan okvir, ipak može tumačiti kao san-vizija. Alegorijsko tumačenje Dante osobno postulira u poslanici Cangrandeu della Scali tumačeći vlastito djelo na četiri razine: doslovnoj, alegorijskoj, čudorednoj i anagogijskoj (pri čemu tri potonja pripadaju prenesenom smislu). *Somnium* je bio, napokon, posebna inspiracija za epizodu sa Caccaguidom u 15. pjevanju *Raja*, kako nas upućuje Curtius. Danteov predak govori o uzornoj prošlosti obitelji i rodne Firenze, te o Danteovoj vlastitoj budućnosti, kao i o budućnosti grada. Curtius također spominje kako „konstrukcija spjeva ‘Raj’ čini uspon kroz devet nebeskih sfera, obuhvaćenih nebeskim epirejem kao desetom sferom”, a taj put kroz sfere postoji upravo u *Snu*.

U engleskoj srednjovjekovnoj književnosti uz Langlandovo djelo *Piers Plowman*, najznačajniju upotrebu sna-alegorije predstavljaju tri teksta Geoffreja Chaucera: *The Book of the Duchess* (*Knjiga o vojvotkinji*), *The House of Fame* (*Kuća slave*), i *The Parliament of Fowls* (*Sabor ptica*). U *Saboru ptica* (koji je kao i druga dva djela naracija u stihu) Chaucer neposredno priziva *Somnium*. Pjesnik pripovjedač priča kako je zaspao čitajući *Somnium* i u snu mu se netom poslije pojavio Scipion Mlađi. Scipion ga je poveo u prekrasan vrt (opet proljeće) s Venerinim hramom, gdje su se skupile ptice povodom blagdana Svetog Valentina. Scipion Mlađi je ovdje vođa, kao u *Snu Scipion Stariji*, a u *Božanstvenoj komediji* Vergilije. Vodič

kroz prostor se alegorijski razumijeva kao vodič kroz život: zato su sva tri vodiča moralni uzori svojim pratiocima.

Zaključimo ovaj kratki pregled srednjovjekovne književne vrste san-alegorija djelom koje smo prvo spomenuli: *Roman o Ruži*. U paradigmatičkom okviru (pjesnik, čitanje, san, vrt užitaka, figure mana i vrlina, potraga za Ružom – figurom voljene djevojke) koji povezuje konvencionalni poetski oblik (alegoriju) sa svjetovnim sadržajem nastaje za književnost značajan proces kojim se, prema Jaušu, profano legitimira kao sveto i trubadurski sadržaj napokon zadobiva status – *veritatem dicere*. Zahtjev za istinitošću vlastita djela Guillaume de Lorris iskazuje u prvih dvadesetak stihova. Ono što je za našu svrhu najzanimljivije, u tim se stihovima pojavljuje Makrobije kao autoritet koji jamči za de Lorrisov pothvat:

„Mnogi ljudi rado kažu,
da sni poput bajki lažu;
Al se usnut može tebi
san u kojem laži ne bi.
Da to bude očiglednim
pomažem se jamcem jednim,
pisac Makrob on se zove;
ne držeć lažnim snove,
on opisa kako valja
Scipiona sanje kralja.
Ako netko kazat hoće
da su laži, bedastoće
istinitost snima dati,
za luđaka nek me shvati,
jer vjera je moja jaka
snovi da su puni znaka.”

(prev. A. Zlatar)

Pogledajmo sada *Somnium* iz obrnutog smjera, iz uspostavljene tradicije prema nje-
nu praobliku. Vanjska obilježja teksta (cjelovit okvir prepričanog sna i ja-pripovje-
dač) i unutrašnja obilježja (usredotočenost na pričanje o duši ili o uzdušnim bogovi-
vima) postaju, gledajući književnopovijesno, obilježjima oblika. Tako se *Somnium*
ne pokazuje samo pripadnim već postojećoj filozofskoj tradiciji (na što upozorava
i Makrobije – Erova vizija iz Platonove *Države*), već i konstitutivnim momentom
jedne vrste u nastajanju. De Lorris, Dante i Chaucer nisu u toj tradiciji slučajno
sučeljeni: njihova djela smještena su upravo u onih stotinu godina, od polovice XIII.
do polovice XIV. stoljeća, koje po Jaušu predstavljaju vrhunac književnog razvitka
alegorije. Štoviše, oni čine okosnicu srednjovjekovlja. Jer, kako to lijepo kaže
Highet, želite li upoznati srednji vijek, neizostavno morate pročitati *Roman o
Ruži*, *Božanstvenu komediju* i Chaucerove *Canterburyjske priče*.

Dakle, *Somnium* je uspostavio jednu vrstu, neposredno utjecao na nastanak ovih
djela, a zatim preko njih ostavio utjecaj na cjelokupnu evropsku literaturu. Preska-

čući srednji vijek, renesansa se spominje kao procvat ciceronizma, a iz svega ovoga
je vidljivo koliko je Ciceron utjecajan u srednjem vijeku i koliko je traga ostavilo
ovo njegovo djelo koje je s pravom Curtius nazvao „najveličanstvenijim djelom
Ciceronovim”. Možda je ujedno taj i tolik značaj čitanja Makrobija, njegovih
Saturnalia i posebice nama važnog *Komentara uz Scipionov san*, djelovao na ne-
stanak cjelokupnog rukopisa *De re publica*.

Na kraju valja nešto reći i o daljoj pojavnosti sna u književnosti. Uz ove specijalne
književne vrste san je sam opstao u književnosti do današnjih dana kao jedan od
najznačajnijih motiva. U doba prosvjetiteljstva je došlo do slabljenja motivike
sna, ali je već romantizam to izmijenio, a danas je moderna književnost teško za-
misliva bez sna (npr. Carroll – Alica).

Jer, kako kaže Freud: „Tumačenje snova kraljevski je put do spoznaje o duši”.

Andrea Zlatar i Željko Trkanjec

BIBLIOGRAFIJA

U želji da ne zamaramo čitaoce navođenjem djela koja su nužna pri izvođenju bilo kojeg filološkog posla, u popisu literature dajemo specifična djela koja su nam ili dala izuzetno mnogo podataka (neka komentarima bogatija od nas) ili specifična za određene članke.

A. T. MACROBII, *Commentarii in Somnium Scipionis*, ed. Iacobus Willis, BG Teubneri, MCMLXII.

CICERO: *De re publica*, ed. Ludovicus Castiglioni, Mediolani, 1936.

CICERO: *Somnium Scipionis*, ed. Carl Meissner, Leipzig, 1886.

FAVONIUS EULOGIUS: *Disputatio de Somnio Scipionis*, u Scholiastae, Turici 1833.

HIGHET: *The Classical Tradition*, Oxford, 1951.

CURTIUS: *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1971.

JAUß, Hans Robert: *Alterität und Modernität der mittelalterlichen Literatur*, München, 1977.

Dictionary of World Literature, Shipley, New York, 1943.

Sachwörterbuch der Literatur, Stuttgart, 1964.

Rječnik biblijske teologije, Zagreb, 1980.

GROSE, M. W.: *Chaucer*, London. 4 1975.

Roman de la Rose, Garnier – Flamarion, Paris, 1976.

LEGIJA U MIROVANJU I U BOJNOM REDU

Rimska je legija nakon marša obavezno podizala tabor (*castra*), a sam proces podizanja tabora bio je u tačine razrađen, te je svakom vojniku bilo u tom procesu određeno mjesto: jedni bi kopali obrambeni jarak (*fossa*), drugi bi od iskopane zemlje gradili nasip (*agger*), a treći bi u nasip ugrađivali palisade (*vallus* ili *vallum*). Izgrađen, tabor bi imao oblik prikazan na sl. 1. Ovakvi su tabori u republikansko doba služili svakom stacioniranju vojske, no nakon prelaska na profesionalnu vojnu organizaciju ovi su tabori bili samo prolazni logori na putu u trajne ljetne logore (*aestiva*) ili zimovnike, zimske logore (*hiberna*). Ovi su stalni logori bili utvrđeni zidovima i snabdjeveni svim pratećim građevinama. Od nekih su se takvih logora razvili gradovi.

Legija je na maršu bila podijeljena u čete (*agmina*) koje su se kretale na određenoj udaljenosti kako ne bi cijela legija upala u stupicu. Prednja četa nazivala se *agmen primum*, srednja *agmen medium*, a posljednja *agmen novissimum*.

Po dolasku na bojište legija se prestrojavala u raznolike borbene formacije, ovisno o raznim geografskim i taktičkim elementima, od kojih je najčešća bio bojni red (*acies*) u tri vrste. Deset se kohorti svrstavalo u poredak prikazan na sl. 2. U prvom su redu (*prima acies*) bile četiri kohorte, a u srednjem (*media acies*) i stražnjem (*novissima acies*) po tri. Konjica se raspoređivala na krilima.